

Anna Wieczorek, Julian Kołodziej

Krajobraz kulturowy Warszawy : Oś Saska : problemy ochrony konserwatorskiej

Ochrona Zabytków 51/2 (201), 156-161

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Wieczorek
Julian Kołodziej

KRAJOBRAZ KULTUROWY WARSZAWY. OŚ SASKA — PROBLEMY OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

Wprowadzenie — wpis do rejestru zabytków

„Warszawa 1 lipca 1965 r. Decyzja wpisania dobra kultury do rejestru zabytków. Na podstawie ust. z 15.02.1962 r. wpisuje się do rejestru zabytków: Oś saską jako założenie urbanistyczne. Uzasadnienie: ze względu na wartość zabytkową i historyczną”.

Powyżej zacytowany dokument stanowi podstawę, na mocy której unikatowy zespół zabytkowy Warszawy, jakim jest Oś Saska uznany został za zabytek. Dokument nie posiada załącznika graficznego, który wyznaczałby granice objętego ochroną założenia urbanistycznego.

Aby odpowiedzieć na pytanie, jakie praktyczne konsekwencje ma brak wspomnianego załącznika graficznego spróbujmy przeanalizować przekształcenia przestrzenne tego obszaru.

Oś Saska — geneza powstania

W XVI w. na terenie dzisiejszego placu Zwycięstwa istniało nieregularne rozwidlenie dróg, będących początkiem przyszłych ulic Bagińskiego (obecnie Karaszewicza–Tokarzewskiego), Królewskiej, Mazowieckiej i Wierzbowej.

W 1661 r. król Jan Kazimierz wydał edykt zezwalający Janowi Andrzejowi Morsztynowi na zasypanie części fosy i rozrzućenie odcinka wałów miejskich ze względu na zamierzoną budowę rezydencji. W kilka lat później powstał pałac — dzieło zapewne Tylmana z Gameren. Dał on początek przyszłemu Założeniu Saskiemu.

„Koncepcja tzw. Osi Saskiej pochodzi zarówno od Augusta Mocnego jak i od jego głównego architekta (...) Mateusza Daniela von Pöppelmana (...) Przyjęli oni francuską zasadę kompozycji rezydencji w oparciu o układy osiowo–promieniste, ale — w przeciwieństwie do Wersalu — pałac nie był tu ich centrum, lecz zawarty został wraz z dziedzińcami, ogrodem i zespołem dojazdowych alei między dwoma biegunami kompozycyjnymi, z których wybiegały ku sobie przeciwnie układy trójpromieniste. Ognisko jednego (wschodniego) leżało na Krakowskim Przedmieściu: promienie

jego przebijały zespół dziedzińców, ujmując pałac oraz klinowaty ogród. Ogniskiem drugiego był okrągły plac pomysłany zarazem jako reprezentacyjny wjazd do miasta”¹.

Pierwsza faza kształtowania się Osi przypadła na początek XVIII w. i zaczęła się w 1713 r. Na gruntach scalonych posiadłości Morsztynów i Tarłów powstało pierwotne założenie ogrodowe o długości ok. 340 m w oparciu o zachowane domostwo Morsztynów, które po przebudowie od 1724 r. pełniło rolę oficjalnej rezydencji królewskiej. Należy sądzić, że przed pałacem znajdował się już wtedy obszerny dziedziniec o trapezowatym kształcie, który pokazuje po raz pierwszy plan Vernecka z 1732 r. Jego pierzeje tworzyły: rezydencja królewska, ogrodzenie oraz działka przeznaczona pod zabudowania gospodarcze i posiadłość Lubomirskich.

Około 1725 r. rynek targowy jurydyki Wielopole stał się elementem Założenia Saskiego, przyjmując z czasem nazwę placu Za Żelazną Bramą.

Druga faza to rok 1731. Na wydzierżawionych gruntach Wielopola wzniesiono zespół koszar po obu stronach drogi, stanowiącej przedłużenie głównej alei ogrodu ku zachodowi.

Do 1733 r. kończy się trzecia faza. Założenie uzyskało swój zasadniczy kształt przestrzenny. Wytyczono istniejące do dzisiaj ulice: Królewską i Elektoralną oraz nieistniejące: Saską, Żabią i Graniczną.

Koniec lat trzydziestych i lata czterdzieste XVIII w. można określić jako końcową, czwartą fazę kształtowania się Osi, ograniczającą się do wypełniania powstałych ram, bez uzupełniania składników komunikacyjnych. Lata 1736–1745 to okres rozbudowy pałacu. Dodano doń obszerne skrzydła boczne, załamane od strony dziedzińca i mniejsze od ogrodu. Przed 1740 r. poszerzono zasięg rezydencji do Krakowskiego Przedmieścia wznosząc zabudowania gospodarcze oraz wybudowano dwa boczne pawilony tworzące północną i południową pierzeję placu. W związku z tym wyprostowano ul. Ossolińskich nadając jej współczesny przebieg. Plac w dojrzałej formie widać po raz pierwszy na planie C. F. Hübnera z 1740 r.

1. A. Milobędzki, *Zarys dziejów architektury polskiej*, Warszawa 1968, s. 221.

W latach czterdziestych XVIII w. Założenie Saskie (określenia „Założenie Saskie” i „Oś Saska” stosowane są wymiennie) osiągnęło maksymalny stopień realizacji zamysłu pierwotnego (il. 1A). Kolejne dwa stulecia przekreślały już tylko jego podstawowe zasady kompozycji przestrzennej.

Podstawowe etapy przekształceń Osi Saskiej

Analizę przekształceń Osi Saskiej przeprowadzono uwzględniając:

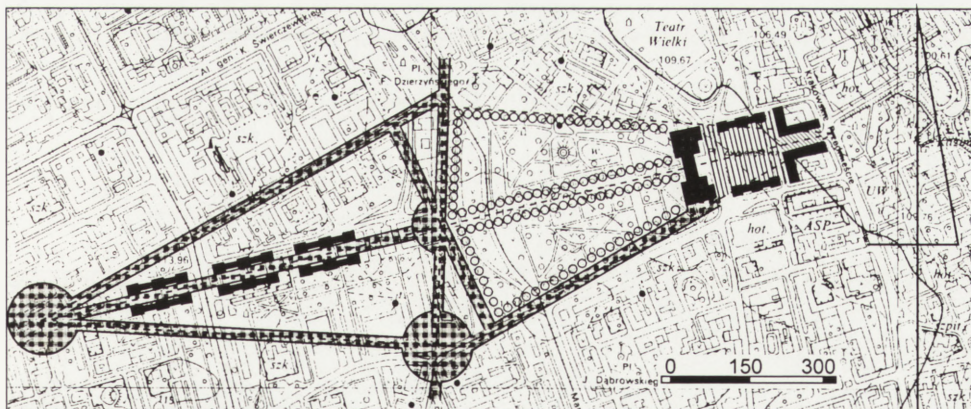
- podstawowe elementy kompozycji założenia urbanistycznego,
- zmiany zagospodarowania obszaru w ujęciu chronologicznym,
- transformację lub zanik podstawowych elementów kompozycji,
- pojawienie się elementów przekreślających pierwotne zasady przestrzenne założenia.

Zachodzące zmiany przedstawiamy w opracowaniu graficznym uzupełniając prezentowane plansze lakonicznymi informacjami tekstowymi:

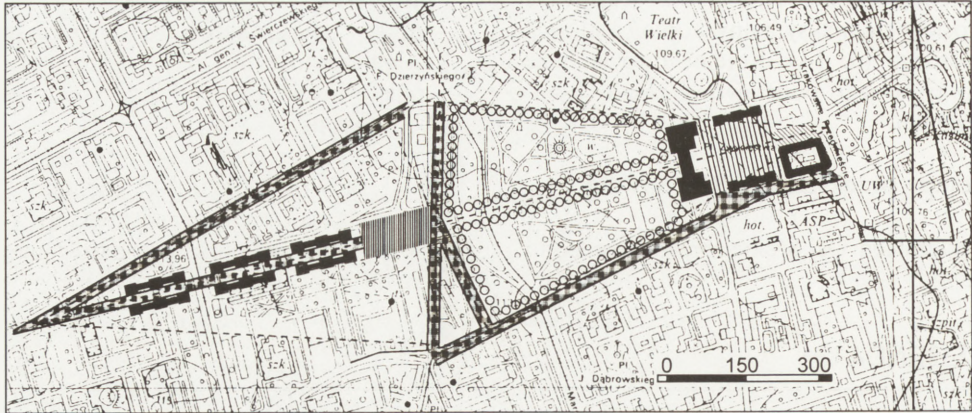
LEGENDA

PODSTAWOWE ELEMENTY KOMPOZYCJI			
	OSIE TEORETYCZNE		ZARYS BLOKU ZABUDOWAŃ GOSPODARCZYCH
	ULICE		TRZY ZESPOŁY BUDYNKÓW KOSZAROWYCH
	STREFA PLACU ZA ŻELAZNĄ BRAMĄ		COUR D'HONNEUR
	PAŁAC		ULICZKA WPROWADZAJĄCA NA COUR D'HONNEUR
	PAWILONY BOCZNE		OGRÓD
ELEMENTY PRZEKREŚLAJĄCE ZASADY ZAŁOŻENIA			
	BUDOWLE		ULICE

A. MODEL TEORETYCZNY

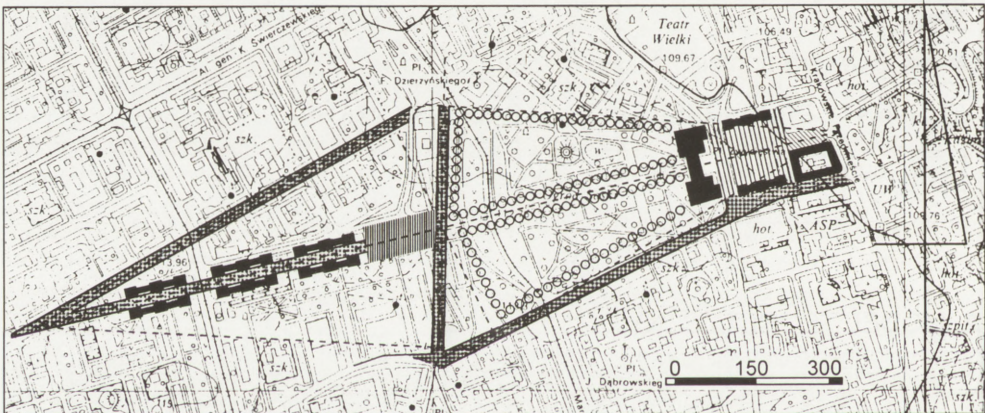

B. LATA CZTERDZIESTE XVIII W. – DO OK. 1809

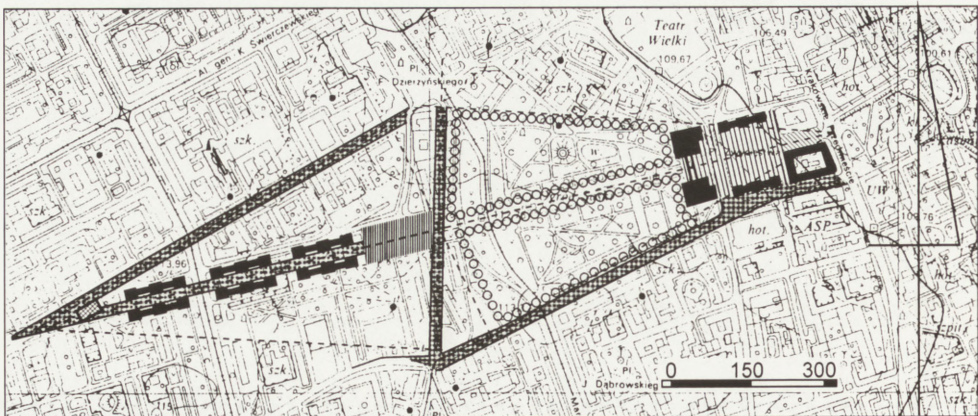
Około roku 1809 nastąpił zanik ulicy Saskiej

C. LATA 1809–1838

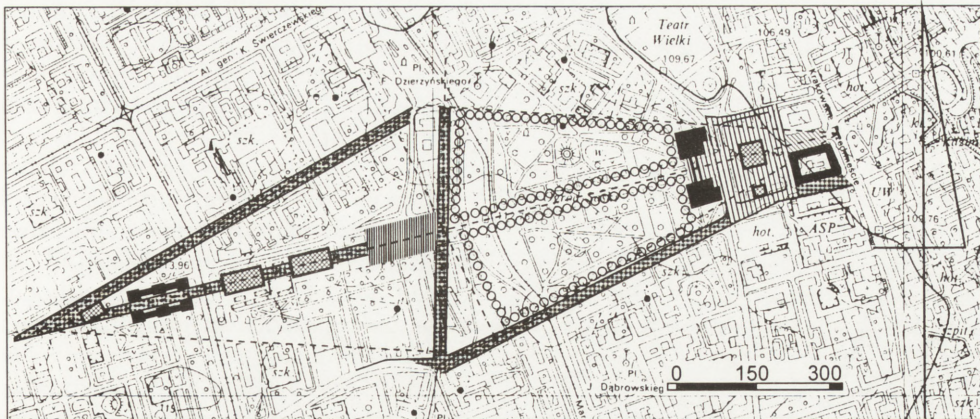
1838–1842 Przebudowa Pałacu Saskiego. Zastąpienie dawnej rezydencji Morsztyna kolumnadą
1841–1849 Budowa kościoła św. Andrzeja Apostoła

D. LATA 1849–1894

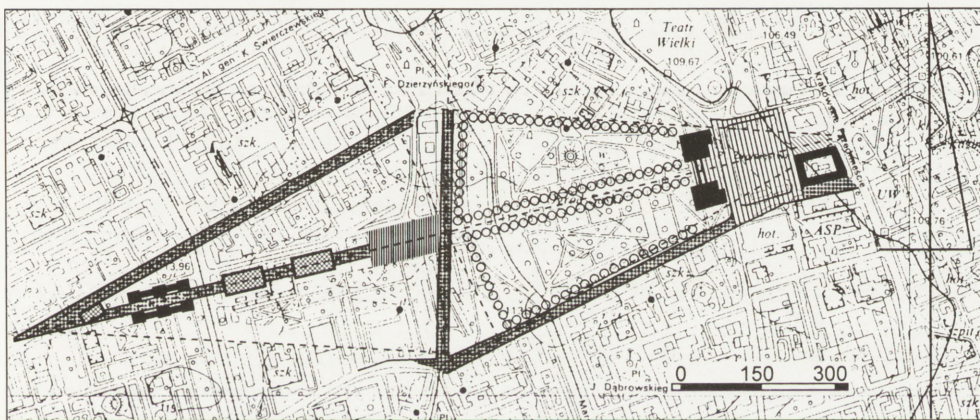
1894–1912 Budowa soboru. Rozbiórka pawilonów bocznych
1899–1900 budowa hal Mirowskich na miejscu wyburzonych dwóch par budynków koszarowych

E. LATA 1912–1922

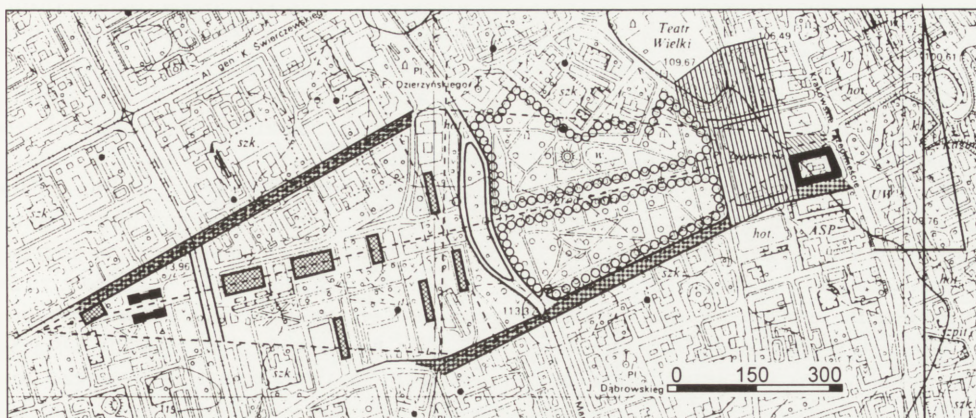
1922–1926 Rozbiórka soboru z dzwonnicyą

F. LATA 1926–1938

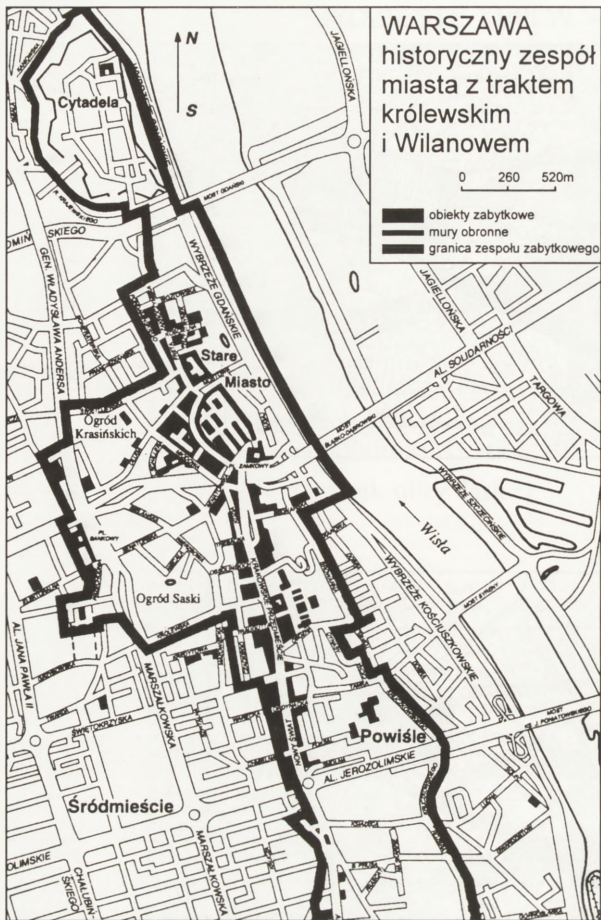

- 1938–1943 Przebite ulicy Marszałkowskiej na odcinku między ulicą Królewską a placem Bankowym
- 1944–1945 Zburzenie Pałacu Saskiego i prawie całej zabudowy wokół placu
- 1947–1948 Poszerzenie ulicy Marszałkowskiej na odcinku Ogrodu o drugą jezdnię i wprowadzenie tramwaju
- 1953–1954 Przebite obecnej ulicy Jana Pawła II
- 1954–1965 Odbudowa Teatru Wielkiego
- 1965–1969 Powstanie osiedla „Za Żelazną Bramą”. Likwidacja ulic Zabiej i Granicznej
- 1970 Przesunięcie Pałacu Lubomirskich

G. LATA 1970–1997

1. Oś Saska — podstawowe etapy przekształceń. Oprac. autorów, rys. E. Strzelecka
1. Saxon Axis — basic transformation stages. Prep. authors, drawing: E. Strzelecka

2. Załącznik do Zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. (poz. 423) w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawy — historycznego zespołu miasta z traktem królewskim i Wilanowem”. Zarządzenie to uznaje za pomnik historii tylko część Osi Saskiej, wyznaczając granice w sposób zupełnie przypadkowy

2. Annex to a ruling by the President of the Republic of Poland of 8 September 1994 (item 423) on the recognition of “the Warsaw historical urban complex with the Royal Track and Wilanów” as a historical monument, with mention of only part of the Saxon Axis and an entirely haphazard delineation of boundaries

Wnioski

Analizując dzisiejszy stan Założenia Saskiego należy stwierdzić, że z dawnej świetności pozostało niewiele. Z układu komunikacyjnego ocalały ulice: Królewska, Elektoralna, Ossolińskich² oraz główna aleja ogrodowa biegnąca po osi symetrii. Z zabudowy zachował się tylko fragment ostatniej pary koszar oraz zarys bloku zajętego kiedyś przez budynki gospodarcze. Główna oś w zamyśle pierwotnym, zgodnie z kanonami barokowej urbanistyki — aleja wyprowadzona „w nieskończoność”, ulegała kolejnym skróceniom. W połowie

XIX w. zamknął ją kościół pod wezwaniem św. Karola Boromeusza w parafii św. Andrzeja Apostoła, na przełomie stuleci skróciły hale Mirowskie, w 1970 r. po raz kolejny, przesunięty na pozycję, której nigdy nie zajmował, Pałac Lubomirskich. Przeprowadzenie, a następnie poszerzenie na odcinku ogrodu o drugą jezdnię i linię tramwajową ul. Marszałkowskiej spowodowało wyraźny podział założenia na część wschodnią i zachodnią. Kompozycja tej ostatniej została dodatkowo zakłócona przebicciem obecnej ul. Jana Pawła II. Ogród, skrócony znacznie od zachodu, rozrósł się w kierunku północnym, zmieniając charakter z barokowego na romantyczny. Dawny *cour d'honneur* przekształcił się w zbyt duży plac o niekorzystnych proporcjach. Jedyne mała uliczka wjazdowa, kiedyś wysadzana szpalerami drzew i zamknięta dwoma bramami (od strony Krakowskiego Przedmieścia i placu) pozostała w niezmiennym kształcie. Mowa o obecnej ul. M. Tokarzewskiego-Karaszewicza (d. Bagińskiego) wprowadzającej ruch na *cour d'honneur* Pałacu Saskiego.

Rasumując należy stwierdzić, że w dziejach Osi Saskiej można wyróżnić trzy zasadnicze etapy. W każdym z nich to założenie urbanistyczne obejmowało nieco inny obszar.

Obszar I: lata czterdzieste XVIII w. – 1894 r. — od osiągnięcia maksymalnego stopnia realizacji do rozpoczęcia powiększania dziedzińca reprezentacyjnego na skutek wyburzenia pawilonów bocznych (il. 1 B, C, D).

Obszar II: lata 1912–1944 — od ukształtowania się placu w nowej formie do czasu zagłady wojennej (il. 1 E, F).

Obszar III: lata 1954–1997 — od rozpoczęcia odbudowy Teatru Wielkiego do okresu współczesnego (il. 1 G).

Wyznaczenia trzech kolejnych, zasadniczych obszarów Założenia Saskiego dokonano na podstawie analizy przekształceń jego elementów składowych. Uznając, że plac Marszałka Józefa Piłsudskiego to transformacja *cour d'honneur* Pałacu Saskiego, autorzy zaliczają jego powierzchnię do terenów osi. Ponadto powiększenie się obszaru założenia spowodowane jest uznaniem, iż teren po rezydencji Brühla oraz park Pałacu Błękitnego stanowią obecnie integralną część Ogrodu Saskiego.

Jak wynika z powyższych analiz pod pojęciem Oś Saska można rozumieć różniące się od siebie fragmenty Warszawy.

Zgodnie z art. 4 ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. z późn. zm. o ochronie dóbr kultury i o muzeach „*Ochronie prawnej, przewidzianej w przepisach ustawy, podlegają następujące dobra kultury, zwane w ustawie zabytkami: wpisane do rejestru zabytków...*”

Jaki konkretnie obszar zwany Osią Saską podlega ochronie prawnej w myśl cytowanego powyżej artyku-

2. Ulica Ossolińskich, poprzednia nazwa Wierzbowska, powstała wcześniej niż Oś Saska [A/1967/BHS/3/285/s. 299]. Autor zalicza jej fragment, leżący obecnie na placu Zwycięstwa, do elementów skła-

dowych założenia ze względu na fakt, że w trakcie jego kształtowania uzyskał istniejący do dzisiaj przebieg.

lu? Brak załącznika graficznego przy decyzji o wpisie do rejestru zabytków uniemożliwia jednoznaczną odpowiedź na tak postawione pytanie. W praktyce oznaczać to może niekończące się kłopoty przy egzekwowaniu wymogów ochrony tego niezwykle cennego dla krajobrazu kulturowego stolicy zespołu zabytkowego. Dodatkowo sprawę komplikuje zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawy — historycznego zespołu miasta z traktem królewskim i Wilanowem”.

Zarządzenie to uznaje za pomnik historii tylko część Osi Saskiej, wyznaczając granice w sposób zupełnie przypadkowy (il. 2). Od strony zachodniej w granicach obszaru znalazł się pałac Lubomirskich. Pominięto natomiast tereny dawnych koszar, z których pozostały do dzisiaj zabudowania użytkowane obecnie przez Straż Pożarną, położone przy ul. Chłodnej. Także hale Mirowskie, wybudowane na przełomie XIX/XX w. w miejscu dawnych budynków koszarowych, mimo iż oceniane jako element destrukcyjny wobec dawnego

założenia urbanistycznego Osi Saskiej, uznane są przecież obecnie za obiekty zabytkowe.

Podobnie ulica Elektoralna, stanowiąca istotny element przestrzenny Osi Saskiej, wyznaczający granice założenia od strony północno-zachodniej, również znalazła się poza granicami wspomnianego zarządzenia Prezydenta.

Jak wiadać z przedstawionych rozważań problem ochrony prawnej obszaru stanowiącego serce Warszawy, pozostaje nadal otwarty. Brak usankcjonowanych prawnie granic Osi Saskiej stwarza potencjalne zagrożenie wobec możliwości niepożądanych przekształceń przestrzennych wywołanych nowymi inwestycjami wkraczającymi w ten rejon miasta.

Z uwagi na wagę problemu, a także jej precedensowy charakter, gdyż pamiętajmy, że znaczna liczba wpisów urbanistycznych do rejestru zabytków na terenie całego kraju nie posiada załączników graficznych, warto zaprosić do szerszej dyskusji nad tymi zagadnieniami.

The Cultural Landscape of Warsaw. The Saxon Axis — Problems of Conservation Protection

On 1 July 1965, the town planning premise know as the Saxon Axis was listed in the register of historical monuments; unfortunately, the document sanctioning this fact does not contain a graphic addendum which would delineate the boundaries of the area under protection. This fact led to certain consequences, namely, the restriction of the possibilities of conservation protection.

The authors analyse the spatial transformation of this area and draw attention to potential threats due to undesirable spatial transformations produced by new investments within the Saxon Axis. They also accentuate the precedent nature of the problem under examination: a considerable number of town planning entries in the register of historical monuments throughout the whole country does not possess a graphic addendum describing the limits of the protected area.